ڊاڪٽر قاضي خادم

سنڌي جيون ڪهاڻي جو مطالعو

ٻولي ۽ ادب ۾ اهڙيون لکڻيون امر بڻجنديون آهن، جن جو بنياد زندگي، جي حقيقتن تي ٻڌل هوندو آهي. اها حقيقت آهي ته ادب ۾ تخيل جو حصو اثر آهي. ان هوندي به بنيادي حقيقتن کان انڪار نه ٿو ڪري سگهجي. انساني سڀاءُ، رستا ناتا، سماج ۽ انسان جو ڳانڍاپو، واقعن ۽ حالتن جو تاريخي ۽ عقلي تعلق ۽ ان ۾ تبديليون ڏسڻ ۽ تبديلين اثر لاءِ ڪُٺيل سوچ ۽ فڪر جو استعمال، اهي سڀ جزا هڪ بهترين ادبي لکڻي، کي پيدا ڪرڻ ۾ مددگار ثابت ٿين ٿا. ليڪن ان هوندي به ناول، افساني يا ڊرامي کي ڪڏهن به حقيقت نه سمجهيو ويو آهي. بلڪه ان کي افسانو (فڪشن - Fiction) ڪوٺيو ويو آهي. جڏهن ته صرف واقعن ۽ حالتن جي سلسليوار بيهڪ کي تاريخ جو نالو ڏنو ويو آهي. جيڪا ماضي، ۾ سواءِ بادشاهن جي تذڪرن جي ٻيو ڪجهه به نه هئي. (اهي به جيڪي بادشاهن جي مرضي، مطابق واقع نويس يا مورخ لکندا هئا) اهڙي، طرح اهي لکڻيون پنهنجي دؤر جي سماجي ۽ ثقافتي زندگي، جو ڪوبه احوال ڪونه ڏئي سگهيون آهن ۽ ٻئي طرف ادب پنهنجي تخمي ۽ جذباتي حيثيت جي ڪري ڪيترن تاريخي واقعن کي رد ڏئي ڇڏيو آهي، جنهن ڪري اهو قابل ڀروسو نه رهيو آهي.

انهي، ڪري جيون ڪهاڻيون ۽ آتم ڪهاڻيون، اهي لکڻيون آهن، جن ۾ ادبي دلچسپي ۽ تخيل به موجود آهي ته تاريخ جو تسلسل به نظر اچي ٿو. خاص طور تي آتم ڪهاڻيون هن کيتر ۾ تمام وڏي حيثيت رکن ٿيون. انهن ۾ ڪئين اهڙا واقعا به هوندا آهن، جيڪي بعد وارن تاريخن ۾ وقتي ضرورتن سانده موڙي توڙي پيش ڪيل نظر ايندا.

سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترين اهڙين آتم ڪهاڻين ۽ جيون ڪهاڻين سان ڀريل آهي. جن ۾ سنڌ جي زندگيءَ جي مختلف پهلوئن جو جهڪي، طرح احوال نظر اچي ٿو. هتي آتم ڪهاڻين کي اسين ڪيترن ئي قسمن ۾ ورهائي سگهون ٿا. جهڙوڪ تاريخي، سماجي، ثقافتي، مذهبي ۽ تعليمي وغيره. اهڙين آتم ڪهاڻين ۽ جيون ڪهاڻين کي جيڪڏهن هڪٻئي سان ملائي پڙهبو ته ڪئين واقعن جو تفصيلوار احوال ملي ويندو. مثال طور مرزا قليچ بيگ جي آتم ڪهاڻي سائو پن يا ڪارو پنو. ديوان ڏيارام گدومل جو جيون چرتر ۽ حسن علي آفندي جي جيون ڪهاڻي جيڪڏهن گڏجي پڙهبي ته 19 صديءَ جي پڇاڙي 20 صديءَ جي شروعات جي سنڌ جي سياسي، سماجي، ثقافتي، تعليمي ۽ ادبي زندگيءَ جو تمام چٽو احوال ملي ويندو ۽ هندو مسلم اتحاد ٽوڙي هندو مسلم تعلقاتن جي ٽٽڻ جا ڪارڻ به معلوم ٿي ويندا. خاص ڪري لارڊ رپن کي مانپتر ڏيڻ واري سوال تان ڏيارام گدومل ۽ حسن علي آفنديءَ جو جهيڙو ۽ نتيجي ۾ حسن علي آفندي طرفان مسلمانن لاءِ جدا تعليمي ادارا کولڻ وارو معاملو. معلوم ٿي ويندو. جنهن جي نتيجي ۾ سنڌ مدرسي جهڙو اهم ۽ بنيادي تعليمي ادارو وجود ۾ آيو ۽ جنهن جي نتيجي ۾ نور محمد هاءِ اسڪول مدرسة البنات هاءِ اسڪول ۽ ٻيا ڪيترائي اهم ادارا وجود ۾ آيا ۽ مسلمانن کي تعليمي ميدان ۾ پنهنجي جدا حيثيت مڃائڻ جو موقعو مليو.

اهڙيءَ طرح جيڪڏهن حسن علي آفندي جي جيون ڪهاڻي. شمس العلماء عمر بن محمد دائود پوٽي جي آتم ڪهاڻي ۽ محمد اسماعيل عرسانيءَ جي آتم ڪهاڻي گڏي پڙهبي ته سنڌ جي تعليمي ۽ سماجي ماحول جو جائزو نظرن جي آڏو اچي ويندو ۽ اپر ۽ لوئر سنڌ جي تعليمي ادارن جي حالت، پڙهندڙن جا مسئلا، تعليمي معيار ۽ سهوليت سڀ نظر اچي ويندي.

سنڌ جي سياسي حالتن کي پروڙڻ لاءِ نائونمل جي يادگيرين سان گڏ جناب جي ايم سيد جي. "پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني". ڊاڪٽر چوٿرام جي آتم ڪهاڻي کان ويندي پير عالي شاهه جي "منهنجي مختصر ڪهاڻي" تائين سلسليوار پڙهبو ته سنڌ جي سياست جو چٽو نقشو اکين اڳيان تري ايندو. سنڌ جي جاگيردار، وڏيري ۽ سيد طبقي سنڌ جي عوام جو جيڪو استحصال ڪيو آهي،

تنهن جو احوال ان کان وڌيڪ زوردار لفظن ۾ جمال ابڙي يا نجم عباسي، جي ڪهاڻين ۾ به ڪو نه ملندو. نه صرف ايترو پر ان کان به وڌيڪ اهي حالتون نظر اينديون. جيڪي وقت گذرڻ سان هن دور جي افسانه ۽ ناول نگارن تائين نه پهچي سگهيون آهن. هتي ڪن اهڙين آتم ۽ جيون ڪهاڻين جو بيان ٿو ڪجي جن ۾ سنڌ جي تعليمي ۽ سماجي حالات جو نقشو چٽيل آهي. انهن ۾. "راڄ رشي ديارام گدومل جو جيون چرتر". خانبهادر حسن علي آفندي. شمس العلما دائود پوٽي جي "منهنجي مختصر ڪهاڻي". محمد صديق مسافر جي "منازل مسافر" ۽ محمد اسماعيل عرساڻي جي "سڪر سي ٿي ڏينهن" شامل آهن.

راڄ رشي ڏيارام گدومل جو جيون چرتر
(1938)

سنڌ جي هڪ مهان شخصيت جي هيءَ جيون ڪهاڻي پروفيسر شيوارام نرسنگهداس ڦيرواڻي ايم اي لکي آهي. جنهن ۾ هن شاهاڻي خاندان جو پس منظر ڄاڻائيندي، سنڌ جي جاڳرتا ۽ انگريزن کان آزادي حاصل ڪرڻ واري جدوجهد جي دور جو ڏاڍي ڄاڪوڙ سان چٽو نقشو چٽيو آهي. جنهن ۾ سنڌي عالم، اديب، سماجي ڪارڪن ۽ سياستدانن طرفان سنڌ جي تعليمي، معاشرتي ۽ سماجي حالتن کي سڌارڻ لاءِ هڙان ۽ وڙان ڏئي اسڪول، ڪاليج، ڇوڪرين جا ڪاليج، يتيم خانا، بيواهن لاءِ پناهه گاهون ۽ شاگردن لاءِ هاسٽلون. شاگردن جي جاڳرتا لاءِ ڊراميٽڪ ڪلبون، هنري تعليم لاءِ اسڪول ۽ لائبريريون قائم ڪرڻ جو احوال ڏنل آهي.

ڏيارام گدومل جي زندگيءَ جي احوال ۾ هن طرفان ڪيل سماجي، تعليمي خدمتن، سياسي ۽ انساني ڀلائيءَ جي ڪمن جو تفصيلي احوال ڏنل آهي. هن ئي دور ۾ ڪراچيءَ ۾ ڏيارام جيٺمل ڪاليج به کليو (ڏيارام جيٺمل هڪ وڏو وڪيل ۽ مخير شخص هو. جنهن تعليم جي ڏس ۾ وڏي ڄاڪوڙ ڪئي هئي).

باب پهرين ۾ هن خاندان جي شاهاڻي سڏائڻ جي باري ۾ ليکڪ لکيو آهي ته "شاهه بهار. حاڪم جانڊڪا جي منشي هجڻ جي ڪري هو شاهاڻي

سڏائيندا هئا."

باب ٻئي ۾ ديوان ديارام جي تعليم پرائڻ جي باري ۾ احوال ڏنو اٿن ۽ ٻڌايو اٿن تہ هن اوائلي فارسي آخوند نور محمد وٽ پڙهي هئي.

ٽئي باب ۾ ايلفنسٽن ڪاليج ۾ انگريزي پڙهڻ جو احوال ڏنو اٿن. جتي هن جا استاد پروفيسر ورڊس ورٿ ۽ مرزا حيرت هئا. تنهن کانپوءِ هن جي والد جي وفات جو ذڪر آهي ۽ ڪيئن هو واپس حيدرآباد ۾ آيو. هن اهو بہ لکيو آهي تہ ديارام ڪدومل سکما جي فرضي نالي سان لکندو هو. هو سنڌي، گرمکي، عربي، فارسي، عبراني، آرمينئن ۽ انگريزي جو ماهر هو. اهو سوچ ڏيڻ سببي جنهن مذهب جو مطلعو ڪيائين ۽ ان مذهب جو ڪتاب ان ٻولي ۾ پڙهڻ مناسب سمجهيائين جنهن ۾ اهو اصل ۾ لکيل هو. هن سادو هيرانند جي جيون ڪهاڻي انگريزي ۾ لکي.

ديوان ديارام عورتن جي تعليم جو حمايتي ۽ هندو مذهب ۾ هن سان ٿيندڙ ڏاڍاين جي خلاف هو. هو ڏاج ۽ شادين ۾ اجائي خرچ جو بہ مخالف هو. اينري قدر جو ٻنهنجي ڌيءُ جي شادي بہ سماج جي رسمن جي ابر نهايت سادگيءَ سان ڪيائين. هن سکر سنڌار سڀا جي جلسي ۾ ان جي باري ۾ هڪ ليکچر بہ ڏنو هو ۽ ڇپايائين. "هندن جو قاعدو گهٽو ٿي جڪو بر زالن جي باري ۾ ڪنور آهي." جن ان ڪري ناري سالا بہ قائم ڪئي.

ديوان صاحب سماجي ڪمن ۾ اڳتي وڌي حصو وٺندو هو. هن حيدرآباد واري بليڪ. جيڪا 1897 ۾ ٽئي هئي ۽ ڪڇ ۽ نر ۾ آيل ڏڪار جي وقت ۾ بہ وڏي جانفشانيءَ سان ڪم ڪيو.

سياست جي ميدان ۾ هن 1884 ۾ ميونسپل ائڪٽ جي سڌاري واري بل جي بحث ۾ حصو ورتو. ان کان سواءِ 1884ع ۾ ٿي لارڊ رپن کي مانپتر (Welcome Adress) ڏيڻ لاءِ سنڌ سڀا ۾ رٿ پيش ڪيائين. جيڪا مرحوم حسن علي آفندي نہ مڃي ۽ تلخ ڪلامي تي ان جو خاتمو ٿيو.

ديوان ديارام سڄي سنڌ هند جو گشت ڪيو هو ۽ ڪيترين اهم شخصيتن سان ملاقاتون بہ ڪئي هئائين. انهن ۾ مهاتما گانڌي، ابوالڪلام آزاد،

مسز برلا حوڏري. مرزا قليچ بيگ ۽ ٻيا ڪيترا شامل هئا.

ذاتي طرح هو نهايت نهٺو ۽ شرميلو انسان هو ۽ گهٽو ڪجهه ڪرڻ کان پوءِ به ديگ تمام سورو ڏيندو هو. پاڻ نوڪري، دوران پنهنجي پگهار جو وڏو حصو سماجي ڪم ڪارين لاءِ دان ڪري ڇڏيندو هو. پنهنجي لهن ڪانو، هوميو تبي سکن لکو ۽ پوءِ شادي ئي نه ڪيائين.

ديوان ديارام گدومل جي هن جيون چرتر مان انگريزن جي دور ۾ سنڌ جي تعليمي. سماجي ۽ سياسي ترقي. توري مذهبي ۽ روحاني تحريڪن جو به احوال ملي ٿو. هن وقت حيدرآباد ۽ ڪراچي. ۾ جيڪي به اهم ڪاليج. اسڪول. هاسٽلون ۽ جو ڪريڻ جا ڪاليج. اسڪول. اسپتالون. جن ۾ سڀ توري ڪورٽ وارڊون اسپتالون شامل آهن. اهم جڳهيون. بلڊنگون ۽ رستا موجود آهن. تن جو بنياد ۽ شروعات جو احوال هن ڪتاب مان ملي ٿو. خاص ڪري هندو مسلم ايڪتا واري دور جا ڪيترا قصا آهن. جيڪي هاڻي ماضي، جا داستان بڻجي چڪا آهن ۽ تن سان يقين ۾ ڪونه ٿا اچن. ان سان گڏ انهي، دور جي محبر ۽ بي لوث ڪارڪن جا نالا نسان به هن ڪتاب ۾ ملن ٿا. ساڌو هيرانند ٺوڏرا، تارچند. ديارام جيٺمل ۽ اهڙا ٻيا ڪئين عظيم انسان جن جا نالا ۽ انهن سان منسوب شهرن اسپتالون. اسڪول. ڪاليج. هاسٽلون. باغ باغيچا. جانورن لاءِ ٽانڪي. جيون هوديون. ريلوي اسٽيشن تي مسافرن لاءِ ڇاپرا ۽ سبيلون. اڄ به هن شهرن ۾ جت ڪٿ بکريل نظر اچن ٿا.

خانبهادر حسن علي آفندي

(1958)

سنڌ کي تعليمي لحاظ کان سجاڳ ڪندڙ هن عظيم شخصيت جي هي، جيون ڪهاڻي سنڌي علم ۽ ادب جي محسن شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي لکيل آهي. جيڪا هن سن 1924 ۾ لکي ۽ جيڪا پوءِ ڪتاب صورت ۾ شايع ٿي ۽ بعد ۾ مرحوم جي ورسي، جي موقعي تي سنڌي ادبي بورڊ جي ادبي رسالي مهران سه ماهي

۾ سال 1958 جي 3 ۽ 4 نمبر ۾ شايع ٿي.

هن جيون ڪهاڻيءَ جي ديباچي ۾ مرزا قليچ بيگ جيون ڪهاڻين جي اهميت جو ذڪر ڪيو آهي ۽ اهو ٻڌايو آهي تہ اصل وڏو ماڻهو ڪير آهي؟ اهو جنهن جي ذات اوچي هجي يا اهو جنهن جو عمل اعليٰ هجي. ان طرح هن دنيا جي ڪيترن عظيم انسانن جا حوالا ڏنا آهن جن جي ذات يا خانداني ڪرت ڪا اتنيءَ اعليٰ ڪونہ هئي. ليڪن پنهنجي علم، ڏاهپ، محنت، سچائي ۽ ايمانداريءَ جي ڪري وڏي اوچ تي رسيا.

هن جيون ڪهاڻيءَ جي شروعات مرحوم آفندي صاحب جي وڏن، مائٽن، عزيز خويشن سان ڪري ٿو ۽ ٻڌائي ٿو تہ هو اصل ۾ آخوندن جي علمي خاندان مان هو. هو ننڍپڻ ۾ ٿي پنهنجي پاءُ اميد علي وٽ فارسي زبان پڙهيو. پوءِ عربي ۽ انگريزي پڙهيو. انگريزي ۾ اهڙو پڙ ٿيو جو سررشتيداريءَ جي نوڪري مليس. قانون پڙهي ايڏو هوشيار ٿيو جو ڊگريءَ کانسواءِ وڪالت جي سند مليس. وڪيل بہ اهڙو هوشيار ٿيو جو سرڪار جا ڪيس بہ هو لڙندو هو. ان دور ۾ جيترو مشهور ديارام جيٺمل ۽ اڌارام مولچند سول ڪيسن ۾ هئا، ايترو ٿي مشهور ڪرمنل ڪيسن ۾ هو هوندو هو.

حالانڪ پاڻ جڏهن حيدرآباد مان ڪراچي ويو هو تہ ڪو مشهور شخص ڪونہ هو. ليڪن ترت ايترو تہ مشهور ٿيو جو ڪراچيءَ ۾ هن جهڙا مشهور ٿورا شخص هئا. هن جيڪي وڏا ڪم ڪيا تن جي بدلي ۾ کيس وڏا لقب بہ مليا.

قومي سڌارن ۾ هن جيڪي وڏا ڪم ڪيا آهن. تن ۾ سندس سنڌي مسلمانن لاءِ تعليمي ميدان ۾ ڪيل خدمتون ڪڏهن بہ وساري نہ ٿيون سگهجن. ان دور ۾ جڏهن مسلمان انگريزي پڙهڻ کي ڪفر پيا سمجهندا هئا. جنهنڪري هندو اڳ ۾ مکيہ عهدن تي وڃي پهچندا هئا ۽ مسلمان پوئتي رهجي ويا هئا. تڏهن هن ڪلڪتي جي انجمن اسلام (محمدن اسوسيئيشن) جي باني سيد امير علي بيرسٽر جي مشاورت سان 1884ع ۾ ڪراچيءَ ۾ انجمن اسلام قائم ڪئي. جا جلد ئي خود مختيار بڻجي وئي. هن انجمن شروع ۾ سنڌ جي مسلمانن جي تعليمي

ترقيءَ ۾ وڏو حصو ورتو. حالانڪ ڪراچيءَ ۾ هن کان اڳ ئي ميان حسن علي جي همعصر ۽ همر بيٺي مسٽر ڏيارام ڄيٺمل سنڌ سڀا * برپا ڪئي هئي. جنهن ۾ جناب مغلي ۽ ٻيا به ڪيترا ماڻهو شامل هئا. ليڪن ان مان هندن گهڻو فائدو ني ورتو. ليڪن انجمن اسلام مان مسلمانن کي گهڻو فائدو نيٺو هو. ان جي ئي ڪوشش سان سنڌ انڪمبرڊ اسٽيٽس ايڪٽ جاري ٿيو هو. هن ئي انجمن جي ڪوشش سان سنڌ ۾ ڪيترن هنڌن تي زناني تعليم کي به ترقي حاصل ٿي، نه ته اڳ جو ڪرين لاءِ اسڪول ڪونه هوندا هئا.

"سنڌ مدرسة الاسلام". سنڌ جي علمي جاڪرتا جو اهو روشن منارو آهي. جنهن جديد سنڌ جي علمي، ادبي توڙي سياسي، سماجي ۽ ثقافتي زندگي جو بنيادي پٿر رکيو. اهو حونَ ۾ ڪو وڌاءُ ڪونهي ته هن اداري جي نه هجڻ جي صورت ۾ اڄ سنڌ هن علمي ماڳ تي پهتل نه هجي ها. مرزا قليچ بيگ صاحب جن هن ڏس ۾ خانبهادر حسن علي آفنديءَ جي جاڪوڙ جو تفصيلي ذڪر ڪيو آهي ۽

---

* هن ڏس ۾ ديوان ديارام ڪدومل جي جيون جرتر ۾ هي حصا اساس جوڳا آهن:

انهن ڏينهن ۾ هندو، مسلمان ۽ پارسي پاڻ ۾ گڏجي ڪندا هئا سو، جلد تي ڦڪري ڇڏي مسٽر حسن علي ۽ هندن جو پاڻ ۾ نفاق ٿيو ۽ مسٽر حسن علي وڃي مسلم انجمن ڪڍي جنهن مدرسو قائم ڪيو.

ان کان اڳ مت سڌ جو سر منظر هن زبت بسان ڪيل آهي. لارڊ رپن جي واهه ساري هندستان ۾ مچي وئي هئي. سنڌس اجهان ڪرڻ لاءِ عزاز ڪي ماڻهو جدا جدا ماڳن مان تيار ٿيا. سنڌ سڀا ۾ اها رٿ اٿي ته سنڌي ۽ انگريزي ۾ ڪس مانسر ڏجي. خانبهادر حسن علي خان آفندي رٿ ڏني ته مانسر ڏيڻ جي ضرورت ڪهڙي آهي فقط خط لکي موڪلجي ته جس آهي. ديارام ان جي مخالف سخت لفظن ۾ ڪئي جانين ته جڏهن هندوستان جي هرهڪ ماڳي مان ڪس مانسر ملي رهيا آهن. تڏهن سنڌ مانسر نه ڏيو ته سنڌ تي لعنت آهي. انهي، تي خانبهادر حسن علي صاحب کي تمام ڇر لڳي ۽ لعنت لعنت چوندو سڀا مان نڪري ويو ۽ وڃي مسلمانن جي جدا انجمن ٺاهيائين. جنهن جي تحرڪ سان مدرسو برپا ٿيو.

ديارام صاحب کي سخت افسوس ٿيو ۽ ساري عمر چوندو هو ته زبان مان لفظ تمام سنڀالي ڪڍڻ گهرجي. اهو ڏسو ته هڪ لفظ لعنت مان ڪيرو ڦارو مچي ويو.

(پروفيسر شيوارام نرسنگهداس ڦيرواڻي ايم. اي - راج رسي ديارام ڪدومل جو جيون جرتر. ڪوڙومل سنڌي ساهت منڊل- ڪاٺي پسو حيدرآباد سنڌ. 1938)

ٻڌايو آهي ته ڪيئن هن اداري جي ذريعي بنا ڪنهن ڀيد ڀاو جي سنڌين کي علم جي روشني، سان متعارف ڪرايو ويو. هن مدرسي جتي پيرن، ميرن، وڏيرن ۽ ڪامورن جي ٻارن کي پڙهايو ٿي ان ۾ غريب غربو تعليم وٺندو رهيو ۽ ڪيترو عرصو مدرسو خيراتي طور تي هلندو رهيو. خاص ڪري جو مدرسي کي پنهنجو بورڊنگ هائوس به هئو. تنهنڪري سڄي سنڌ مان علم حاصل ڪندڙن لاء وڏي سهوليت موجود هئي. اهو خانبهادر جي محنت جو نتيجو هو جو کين ۱۸۸۸ع ۾ خانبهادر جو خطاب مليو. ان کانسواءِ هو سن ۱۸۸۹ع ۾ ترڪي خليفي جي پاران، ڪراچي ۾ ملڪ وڪٽوريا جي خاص حڪم سان سفير مقرر ٿيو جنهنڪري کيس سلطان "مجيدي" جو تمغو ڏنو ۽ آفندي جو خطاب مليس.

هن جيون ڪهاڻي، ۾ ڪيترن اهڙن اهم شخصيتن جا نالا ڏنل آهن. جيڪي خانبهادر جا همعصر يا دوست هئا. ٻاري جا ڏينهن وفات جي سري هيٺ خانبهادر جي 20 آگسٽ 1895ع تي وفات جو ذڪر ڪيو ويو آهي ۽ ٻڌايو ويو آهي ته ڪهڙي نه شاندار نموني سندن لاش حيدرآباد آڻي آفندي باغ ۾ دفن ڪيو ويو.

مرزا صاحب ڏاڍي تفصيل سان خانبهادر حسن علي آفندي جي زندگي، جي هر هر پهلو جي جهڙتال ڪئي آهي.

منهنجي مختصر آتم ڪهاڻي

(1962)

شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي جي آتم ڪهاڻي "منهنجي مختصر آتم ڪهاڻي" کي سنڌي آتم ڪهاڻين ۾ وڏي اهميت حاصل آهي. حالانڪ هيءَ، آتم ڪهاڻي مڪمل نه آهي ۽ ٽئين زندگي ۾ جيل فقط تي ٻڌل آهي جنهن کي ضميمن ذريعي مڪمل ڪيو ويو آهي.

هن آتم ڪهاڻي، جي ذريعي سنڌ جي سماجي صورتحال. نيڪ سنڌي ڪردارن جي هلت چلت. انهن ٻين ۽ روزمره جي زندگي، تي رکيل آهي. هن پنهنجي محسن ماڻهن جو ذڪر به نهايت سٺي ۽ حسين نموني ڪيو آهي. پنهنجي ماءُ پيءُ ۽

مامي جا ڪردار تہ نهايت سادگي ۽ سچائي، سان چٽيا اٿس. ماءُ جي همت، پيءُ جي سخاوت ۽ مامي جي جوانمردي ۽ طاقت جو ذڪر ڏاڍي اثر واري انداز ۾ ڪيو اٿن.

اٿم ڪهاڻي، جو وڏو شرط ايمانداراڻو بيان ۽ سچائي آهي. حالانڪہ ڪيترا ماڻهو پنهنجي آتم ڪهاڻين ۾ پنهنجي ماضي، جي ڪن احوالن کي لڪائيندا آهن ۽ اهو ثابت ڪندا آهن تہ هو هميشہ کان وڏا ماڻهو هئا ليڪن دائود پوٽي صاحب پنهنجو ماضي جيئن جو تيئن پيش ڪيو آهي. پاڻ لکي ٿو:

" ڪڏ ذهن ڪونہ هوندو هوس ليڪن ڪاهي ڪاهي اسڪول وڃڻ کان ڪتائيندو هوس. ڪڏهن ڏاڏي هاشم جي پُٺڻ سان ٻهري تي ويندو هوس ۽ ڪڏهن ناني محمد صالح جي ڪاري، واري گوري تي چڙهي ويندو هوس. يا ڀنڀي تي حڙهي جهار هڪليندو هوس ۽ ڪڏهن وري پنهنجي نار جي ڳاڌي، تي وهندو هوس.

راند جو ڪهڙو شوق ڪونہ هوندو هئم پر ٻهرازي، جون سڀ رانديون ڪيڏي سگهندو هوس. جهروڪ. ونجهوٽي. ٻلهارو. ملهہ. اڳي ڊڪر. ڇپڪلو. اکمہ... وغيره. اکر سٺا ڪونہ هوندا هئم. شايد ٻهرين يا ٽئي درجي ۾ هوندو هوس تہ قاضي عبدالوهاب صاحب پوپڪن وارو اسان جو امتحان وٺڻ آيو. سليٽن تي صورتخطي لکايائين. جڏهن مان پنهنجي سليٽ وٺي ڪٽي ويس. تڏهن مشڪي چيائين تہ " اکر لکيا اٿئي يا ٽنڊي ماڪوڙن جون ٽنگون!" انهي طعني تمام ڪري حڏيو.

پنهنجي خانداني پيشي جو ذڪر ڪرڻ ۾ بہ فخر ٿو محسوس ڪري:

بابا کي مدد ڏين خاطر هنري ۽ جنڊي اسڪول ۾ داخلا ورتم ۽ واڍڪي ۽ جنڊي، جي ڪم ۾ ايتري تہ مهارت حاصل ڪيم جو ڪيون منجيون ۽ چيڪلا ناهي ويندو هوس ۽ اهي شهر جي هندن کي وڪڻي پيسا بابي کي پهچائيندو هوس. جنهن ڪري مون کي پڙهڻ کان ڪڏهن بہ ڪونہ روڪيائين."

ان سان گڏ ان دور جي ڳوٺاڻي ثقافت. راڳ ۽ ڪافين جو ذڪر نهايت دلپذير انداز ۾ ڪيو اٿس. "مولودن ۽ معجزن سان گڏ مون کي ڪافين ۽ ڳالهين ٻڌڻ جو بہ وڏو شوق هوندو هو. ابتدائي اسڪول واري زماني ۾ گل خندان. امير حمزو. ممتاز دمساز. الف ليلہ. چار درويش. گل بڪاولي ۽ خورشيد جهرا

ڪتاب پڙهي ڇڏيم."

هن ڏس ۾ وڌيڪ ٻڌائي ٿو:

"ڪافيون اتي محمد ٻچل جي دڪان تي ڳائبيون هيون. جنهن ۾ شهر جا راڳيندڙ. جهڙوڪ اوستو محمد امين ۽ عيسو پخالي ڳائي لاءِ سندس بلغاري چلم مان وزم ٻرڻ لاءِ ڪٺا ٿيندا هئا."

پنهنجي اعلي تعليم لاءِ لاڙڪاڻي جي مدرسة الاسلام ۾ داخل ٿيڻ تي وڏن ماڻهن طرفان طعنن ڏيڻ جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته: "حقيقت ڪري هي ٻهريون مثال هو جو هڪ غريب هاري، جو ٻار. لاڙڪاڻي جي زميندارن جي ٻارن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي تعليم وٺي ۽ ساڻن ساڳي ميز تي ماني کائي. اها هنن لاءِ وڏي اهانت ۽ ذلت هئي. جو هڪ لال ٻيوت ساڻن همسري ڪري."

هن پنهنجي انهيءَ دور جي هم مدرسين. جهڙوڪ مرحوم غلام رسول ڪيهر. مرحوم سردار واحد بخش ڀنو. مرحوم محمد ايوب کهڙي جو ذڪر به ڪيو اهي. جيڪي نهايت دولتمند شخص هئا.

لاڙڪاڻي جي مدرسي کانپوءِ نوشهري جي تاريخي مدرسي ۾ تعليم حاصل ڪرڻ جو بيان ڪيو اٿس. جتان ٻڻ نهايت ڪاميابي، سان ٻرهي ٻار ويا ۽ اتي جا استاد نوڙي شاگرد ساڻس پيار ڪرڻ لڳا.

ان کان پوءِ ڪراچي، جي سنڌ مدرسة الاسلام ۾ پنهنجي پڙهائيءَ جو ذڪر ڪيو اٿن. جنهن ۾ ان دور جي اقدار جو مڪمل ۽ جنو احوال ڏنو اٿن. هاسٽل ۾ ماني، جو ذڪر ڪندي چون ٿا:

"رات جو ماني، جو کهنڊ وڳو ۽ سڀڪو ڊائننگ هال ڏي ڀڳو. ان وقت ماني، جا ٽي قسم هئا. غريب. متوسط ۽ ساهوڪار درجي جا شاگرد جدا جدا ميزن تي ويهاريا ويندا هئا. اهو ڪلاس بندي، جو طريقو دسي دل کي سخت نفرت آئي."

اهڙين حالتن ۾ هن تعليم جو هٿ نه ڇڏيو ۽ آخرڪار ان اوج تي پهتو. جيڪو ٿورن کي نصيب ٿيندو آهي. ٻاڻ انگريزي. ٻارسي، ۾ وڏي مهارت حاصل ڪري ورتائون. جنهن جي ميچتا ان وقت سنڌن استادن به ڪئي. ايتريقدر جو

سندن استاد پروفيسر گربخشاڻي به سندن گرويدو هوندو هو.

ٻنهنجي هن نامڪمل آتم ڪهاڻيءَ جي ٻئي ڀاڱي ۾ مرحوم دائود پوٽي هندستان جي آزادي واري جدوجهد جو بہ ذڪر ڪيو آهي. ٻاڻ پٿرس گول ميز ڪانفرنس جي موقعي تي سنڌ مدرسي ۾ هڪ تقرير بہ ڪيائين ۽ مسدس حاليءَ جو ڪجهہ حصو ترنم سان پڙهيو هوائين.

ٻاڻ جن اهم شخصيتن جو احوال ڏنو اٿس، اهي هي آهن. سندن ڏاڏو ميان عبدالمطلب مرحوم. والده مرحومہ مائي صفوران. والد ميان حاجي محمد دائود پوٽو ۽ استاد چيئانند. مرحوم قاضي عبدالوهاب پوبڪن وارو. مرحوم محمد ابراهيم سومرو. ماستر ٽذارام. حضرت خواجہ حسن جان سرهندي. مولانا غلام محمد ملڪاڻي. مرحوم عبدالرحيم ٽنو. مرحوم قاضي غلام نبي ٻاساڻي. مسٽر ڊي بي ڪونوال. سيد ميران محمد ۽ حسن علي. خانبهادر ولي محمد. ٽکڙ جا سيد. مسٽر وائين پرنسال سنڌ مدرسو. مولانا حاجي عبدالرحيم مڪسي. پرنسال صاحب سنگهہ چندا سنگهہ شاهاڻي. پروفيسر ٽي- اي اڏواڻي. ڊاڪٽر هوتچند مولچند اڏواڻي. پروفيسر رضا محمد شيرازي.

هيءَ آتم ڪهاڻي ٻنهنجي نوعيت جي نهايت دلچسپ ۽ حقيقتن سان ٽريل آهي. جنهن ۾ مصنف ٻنهنجي دور ۾ سنڌ جي ٻهراڙين ۽ شهرن ۾ تعليم توڙي سماجي حالتن جو ٻي ٻاڪيءَ سان احوال ڏنو آهي. هن کي پڙهڻ سان ان وقت جي تعليمي ادارن ۽ ان ۾ ملندڙ تعليم جو مڪمل ۽ جيو نقشو اکين اڳيان تريو اچي.

منازل مسافر

(جولاءِ 1965)

هيءَ آتم ڪهاڻي سنڌ جي مشهور تعليمدان محمد صديق مسافر جي لکيل آهي. هن جا ٻہ حصا آهن جيڪي ڪليات مسافر ۾ ٽي ڀڳ شايع ٿيل آهن.

منازل مسافر ۾ محمد صديق مسافر ٻنهنجي خانداني پس منظر. ٻنهنجي ٻيءَ جي حياتي جو احوال ۽ ان دور جا مشهور ۽ اهم واقعات بيان ڪيا آهن. جنهن مان ويهين صديءَ جي شروعات واري سنڌ جي تعليمي، سماجي ۽ ثقافتي زندگيءَ جو

تفصيلي احوال مليل ٿو.

ٺٽي ۾ پنهنجو تنڊيون. شروعاتي تعليم، عربي ۽ فارسي سکي. سنڌ جو هنر سکيو. ٽريننگ ڪاليج، ٽريننگ اسڪول ۾ نوڪري. انگريزي تعليم حاصل ڪري. وطن جي خدمت ڪرڻ جو جذبو انگريزي اسڪول قائم ڪرڻ جي ڏس ۾. عورتن جي تعليم لاءِ ڪوشون ۽ پنهنجي تصنيف ۽ تاليف جو احوال ڏنو اٿس. انهيءَ احوال ۾ هن ڪيترائي اهم ۽ دلچسپ واقعا بيان ڪيا آهن. خاص ڪري ان دور جي تعليمي ترقيءَ جي باري ۾ هن ڏاڍي معلومات ڏني آهي. هن ڏس ۾ مسافر مرحوم، مرحوم حسن علي آفندي، علامه دائود پوٽي، ديوان ديارام جيٺانند، ديارام ميهرومل، خانبهادر محمد صديق ميمڻ، سادو هيرانند، ديوان تاراچند جي حيثيت جو تعليمي ماهر هو. هن نه صرف ٻرهانن جي نوڪري ڪئي. بلڪ ٺٽي ۾ اسڪول قائم ڪيائين، جتي انگريزي تعليم ڏني ويندي هئي. اهو اسڪول ڏاڍو ناميارو ٿيو ۽ لارنس مدرسي جي نالي سان ڄاتو ٿي ويو. ان کانسواءِ ٺٽي ۾ زناني تعليم جي لاءِ پڻ ڏاڍيون ڪوششون ورتائون. جنهن جي نتيجي ۾ اتي گورنمينٽ پرائمري گرلس اسڪول قائم ٿيو.

هن پنهنجي 25 مشهور تصنيفن جو به احوال ڏنو آهي جن جي پنهنجي علمي ۽ ادبي حيثيت آهي.

مسافر پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ ۾ ڪافي واقعا ۽ ڳالهيون بيان ڪيون آهن. ليڪن جيئن ته هو محمد اسماعيل عرساڻي ۽ علامه دائود پوٽي وانگر هڪ ماهر تعليم هو. تنهنڪري هن جي لکڻ جو بنياد سنڌ جو تعليمي ماحول تي آهي.

سگريٽ جي ڏينهن

(1985)

هيءَ آتم ڪهاڻي سنڌي ادب ۾ اهم جڳهه والاري ٿي. هن جو ليکڪ مرحوم محمد اسماعيل عرساڻي سنڌ جو تمام پراڻو ماهر تعليم هو. هن سنڌ جي تعليمي ترقيءَ جا مختلف دور ڏٺا هئا. انگريزن جي دور ۾ جڏهن سنڌ جا هندو تمام گهڻي تعليم حاصل ڪري چڪا ۽ مسلمان، ملن جي جوڙ تي انگريزي تعليم

کي حرام حوندا رهيا ۽ وڏيرا، جاگيردار ۽ پير سيد عوام کي جاهل رکڻ لاءِ تعليم متعلق ڪن جي دل سڪني ڪندا رهيا. تڏهن خانبهادر حسن علي آفندي مرحوم ۽ ٻين سندس ساٿين سنڌي مسلمانن کي تعليم جي زيور سان آراسته ڪرڻ لاءِ سنڌ مدرسو ۽ ٻيا ڪيترا تعليمي ادارا کوليا. اهڙيءَ طرح سنڌ جي مسلمانن ۾ پڙهڻ جو چاهه پيدا ٿيو. ان ئي دور ۾ عرساڻي صاحب به تعليم پرائي.

سندن خاندان جي پس منظر جي بيان ڪرڻ کانپوءِ جن ڳالهين جو ڪن تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي. سي پڻ تعليم حاصل ڪرڻ جي سلسلي ۾ اهن ۽ تعليم ڏيڻ جي باري ۾. هن 5 باب کان وٺي 19 باب تائين سندن تعليم جو بيان ڪيو اٿن. جنهن ۾ هن ابتدائي تعليم (شروعات پرائمري ۽ ابتدائي) انگريزي تعليم. سنڌ مدرسة الاسلام وارو دور. ٽولراءِ هيرانند اڪيڊمي حيدرآباد وارو دور. سنڌ نيشنل ڪاليج حيدرآباد ۽ ان کان پوءِ عليگڙهه ڪاليج ۽ ڊي. جي سنڌ ڪاليج واري پڙهائيءَ جو ذڪر ڪيو اٿن.

هن سندن پڙهائيءَ جو بيان ڪندي، ان دور ۾ ٿيا به جيڪي اهم سياسي ۽ سماجي واقعا ٿيا. تن جو پڻ ذڪر ڪيو اٿن. خاص طور جو ان وقت سنڌ بمبئي پريزيڊنسيءَ سان لاڳو هئي. تنهن جو پڻ احوال ڪيو اٿن. پاڻ 1925ع ۾ مشرڪ جو امتحان ڏنائون. ٽولراءِ اڪيڊمي مان 11 اميدوار ويٺا. جن ۾ پاڻ اڪيلا ڪامياب ٿيا. هن سال جو ٻيو اهم واقعو مسلم ايجوڪيشن سوسائٽيءَ جو قيام هو. جيڪا مرحوم نور محمد وڪيل قائم ڪئي هئي ۽ سر ابراهيم رحمت الله کي صدارت لاءِ گهرايو هوائين. پاڻ ان موقع تي ٿيل مشاعري جو به ذڪر ڪيو اٿن. جنهن جي صدارت مرزا قليچ بيگ ڪئي هئي.

تعليم کانپوءِ پاڻ سندن نوڪريءَ جو ذڪر ڪيو اٿس. پاڻ پهرين ڏکڻ ۾ انگلش جو ٽيچر ٿيو ۽ پوءِ بدلجي ٿيندو 1933 ۾ ٽنڊي محمد خان جي اي. وي اسڪول ۾ پهرين نائب ۽ پوءِ هيڊ ماستر ٿيو. اهڙيءَ طرح اڏيرو لعل، ميرپورخاص، هالا، لاڙڪاڻو، سڪرنڊ، جامع عربيه حيدرآباد ۾ نوڪريءَ واري وقت جو ذڪر ڪيو اٿس.

هي سڄو بيان هڪ صاف دل، سچي ۽ ايماندار ماڻهوءَ جي ڪهاڻي آهي

جنهن هميشہ حق جو پاسو ڪيو. مذهبي عقيدن جي بنياد تي ڪنهن کي ڪونہ رنجايو. علم ۽ ادب جي خدمت ڪندو رهيو. حالانڪہ هن ڪافي تڪليفون ڏٺيون پر پنهنجي نيڪ نيتيءَ جي ڪري سڀني مان بار ويو.

ڪتاب جي تعارف طور ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي لکي ٿو تہ: "محمد اسماعيل عرساڻي فقط هڪ قلمڪار جو نالو نہ آهي. بلڪہ سنڌ جي ثقافتي تاريخ ۾ هو هڪ نهايت ئي مانائتو درجو والاري ٿو. هو سنڌي ٻوليءَ جو هڪ محبوب اديب هئڻ کان علاوہ ماهر لسانيات بہ رهيو آهي تہ وري هڪ قابل استاد ۽ مڃيل نصابدان بہ ليکيو وڃي ٿو.

"سکر سيئي ڏينهن". هڪ عام وچولي سنڌي خاندان جي هڪ مهذب فرد جي خود نوشتہ سوانح حيات آهي. جنهن زندگي جي جدوجهد ۾ هميشہ صراط المستقيم وارو رستو ورتو. سندس احوال پڙهبو تہ ان ۾ ڪي بہ غير معمولي واقعا، انوکا يا جرڪائيندڙ حادثا نہ ملندا ۽ نہ وري ڪو ان ۾ اوکيون لاهيون چاڙهيون يا ڪي عبرتناڪ ڳالهيون ملنديون." هو اڳتي لکي ٿو تہ. "هن ڪتاب جي ان ڪري بہ اهميت آهي. جو آتم ڪهاڻيءَ ۾ ذڪر ڪيل ڪن مختلف دورن ۽ ان زماني جي پس منظر جي سهڻي ريت عڪاسي ڪئي وئي آهي. جنهن مان اڳوڻي وقت جي طرز حيات. سادي سودي رهڻي ڪهڻيءَ کان سواءِ تعليمي ماحول ۽ طريقہ ڪار جي بہ بخوبي آگاهي ملي ٿي."

سکر سي ئي ڏينهن. جي ٻوليءَ لاءِ هو لکي ٿو تہ: "سکر سي ئي ڏينهن" جي خاص خوبي مصنف جي سوادي زبان آهي جا هميشہ جان سندس ٻين ڪتابن وانگر معيار جي توڙ تڪ جي لحاظ کان نهايت ئي بلند مقام تي رسيل آهي. جنهن ۾ شائستگي وارو مدرسي پيرايو ملي ٿو. جيڪو پنهنجي پر ۾ ٻولي سکندڙن لاءِ گهڻو ئي سامان رکي ٿو. در اصل اسلوب جي سموري سوخي ان جي فڪري رواني ۾ سمايل آهي. جيڪا نج لفظي سرمائي ۽ اصطلاحن جي ڀرپوريءَ سببان ان ۾ پيدا ٿي سگهي آهي."

"سکر سي ئي ڏينهن" پنهنجي انداز جي نهايت اهم آتم ڪهاڻي آهي. سانئو ٻن يا ڪارو پنو (مرزا قليچ بيگ) منهنجي مختصر آتم ڪهاڻي (علامہ دائود

بوٺو) جي طرز سان واسطو رکندڙ هن ڪهاڻيءَ ۾ ويهين صديءَ جي شروعات کان وٺي بوٺين اڌ تائين جا اهم واقعا، جن ۾ هندو مسلم ايڪتا، هندو مسلم تضاد، آزاديءَ جون تحريڪون، پاڪستان جي تحريڪ، ورهاڱو، پاڪستاني معاشرت، ون يونٽ ۽ ان جا هاڃا، ون يونٽ جو خاتمو ۽ بعد واري سماجي ۽ تعليمي ماحول جو احوال ملي ٿو.

مرحوم محمد اسماعيل عرساڻيءَ پنهنجي ذات جي واسطي سان ڪا به ڳالهه لڪائي ڪونهي. هن هر ان ڳالهه جو بيان ڪيو آهي، جنهن جي ضرورت هئي. نه ڪي ڪو تونگر خاندان جو فرد ظاهر ڪرڻ لاءِ ڪوڙ جيو انس نه ئي وري ڪنهن حقيقت کي لڪائڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس. هن پنهنجي خاندان جو احوال توري بعد ۾ پنهنجي ذاتي زندگيءَ جو احوال نهايت سادي ۽ صاف نموني سان ڪيو آهي..

هيءَ آتم ڪهاڻي سنڌ جي تعليمي، سماجي ۽ سياسي پس منظر ۾ لکيل آهي، جنهن ۾ ليکڪ گهڻو تڻو مواد پنهنجين يادگيرين تان ورتو آهي، ليڪن انهن جي مدد طور تاريخي شاهديون به ڏنيون اٿس. تنهنڪري ان جي ادبي اهميت سان گڏ تاريخي اهميت به آهي. سنڌ جي تعليمي ماحول جو اڀياس ڪرڻ لاءِ هن آتم ڪهاڻيءَ کي پڙهڻ تمام ضروري آهي.

هن مضمون ۾ بيان ڪيل آتم ڪهاڻين ۽ جيون ڪهاڻين جو گڏيل مطالعو ڪيو ته ان مان وڏيڪ معلومات ملي سگهندي. خاص ڪري ان لاءِ جو انهن ۾ ڪيترائي واقعا اهڙا آهن، جن جي هو تصديق ڪنديون نظر اينديون. اچا به جيڪڏهن مشهور ماهرِ تعليم حاجي خوجا صاحب، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر عبدالواحد هاليپوٽو، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، ڊاڪٽر آپا شمس، ڊاڪٽر علينواز جتوئي، ڊاڪٽر غلام علي الانا، محمد ابراهيم جويو ۽ پروفيسر غلام مصطفيٰ شاه پنهنجون آتم ڪهاڻيون لکن ته، سنڌ جي تعليم جي جدا تاريخ لکڻ جي ضرورت ئي نه پيش اچي.

مددي ڪتاب

1- محمد اسماعيل عرساڻي - سڪر سيٺي ڏينهن- ڪتابي دنيا اساعت گهر حيدرآباد 1985.

2- محمد صديق مسافر - منازل مسافر. آر ايڇ احمد اينڊ برادرس. شاهي بازار حيدرآباد 55-1954.

3- مرزا قليچ بيگ - خانبهادر حسن علي آفندي. سه ماهي مهراڻ - نمبر 3-4 سنڌي ادبي بورڊ 1958.

4- شمس العلما ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو - منهنجي مختصر آتم ڪهاڻي. سنڌي ادبي سوسائٽي ڪلسن منزل. گارڊن ايسٽ ڪراچي 3- 1962.

5- راءِ بهادر ديوان تاراچند سوقيرام. راڄ رشي ديوان ڏيارام گدو مل - جو جيون چرتر. گورو مل سنڌي ساهتيه منڊل ڪاڪي رستو. حيدرآباد سنڌ 1938.